

Joób Kristóf

AZ EL NEM MÚLÓ MÚLT

François Furet, Ernst Nolte és a német történészvita

„Amit Furet megmutat számunkra, az az, hogy először az egyes országokra és politikai berendezkedésükre jellemző tapasztalati rétegek szétválasztására van szükség ahhoz, hogy felismerhessük közös történelmünk kézjegyét.”¹ E szavak a François Furet (1927–1997) érdemeit bemutató laudáció részeként hangzottak el 1996-ban annak alkalmából, hogy francia történész megkapta a Hannah Arendt-díjat. A méltató beszédet Reinhart Koselleck (1923–2006) német történész tartotta, és az idézett mondat konkrétan Furet *Egy illúzió múltja* című, a kommunista utópia eszméjének 20. századi történetét bemutató munkájára utalt.²

Különös aktualitással bírt a tény 1996-ban, hogy Németország egyik vezető történésze Franciaország egyik szintén meghatározó historikusának érdemeit méltatta, egy német város (Bréma) és egy német alapítvány (Heinrich-Böll-Stiftung) által finanszírozott díj átadása alkalmából. Furet ugyanis a franciául 1995-ben, német fordításban pedig 1996-ban megjelent *Egy illúzió múltja* című, nagy terjedelmű esszéjével több szinten is érintette a német történettudományt a II. világháború óta foglalkoztató kulcskérdést, a nemzetiszocializmus korának értelmezését.

Furet azzal, hogy művében a kommunizmus és a fasizmus egymásra gyakorolt hatásait vizsgálja, olyan megközelítést alkalmaz, amely a nemzetiszocialista múlt feldolgozásának (*Vergangenheitsbewältigung*) szükségletétől áthatott német történeti diskurzusban a mai napig nem problémamentes. A lényegi momentumot azonban az jelentette, hogy a francia történész könyvével közvetlenül is érintette a háború utáni nyugatnémet történelem egyik legsúlyosabb intellektuális „csatáját”, a nemzetiszocialista múlt újraértelmezéséről szóló, 1986/87-ben zajlott történészvitát (*Historikerstreit*).³ Furet közel három oldal hosszú lábjegyzetet szánt a vitát kiokosoltó tételeket megfogalmazó, saját hazájában „sommás elítélésben” részesített Ernst Nolte (1923–) német történésznek.⁴ Saját megfogalmazása szerint ezzel kívánta megtörni a Noltét sújtó „mágikus kiközösítés varázsát”, amivel várákoszásainak megfelelően „pavlovi reflexeket” váltott ki a baloldali tör-

¹ Reinhart KOSELLECK: *Laudatio auf François Furet* = Uő.: *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2010, 340.

² François FURET: *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Laffont–Calman-Lévy, Paris, 1995. Magyarul: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*, Európa, Budapest, 2000.

³ A laudációt tartó Koselleck egyébként személyesen nem foglalt állást a történészvitában; lásd Christian MEIER: *Gedenkre auf Reinhart Koselleck* = *Reinhart Koselleck (1923–2006)*, Bielefelder Universitätsgespräche und Vorträge 9., Bielefeld, 2007, 28. (Hálózati verzió: www.uni-bielefeld.de/Universitaet/Einrichtungen/Pressestelle/dokumente/koselleck_uni_gespraech.pdf.)

⁴ FURET: *Egy illúzió múltja*, 284–286.

ténészek körében. Egyes angolszász historikusok már önmagában azt a tényt is Furet szemére vetették, hogy „hivatkozni mert” Noltera.⁵

A francia történész „megkeresésének” hatására az olasz Liberal folyóirat felkérte a két szerzőt, hogy nyilvános levélváltás keretében vitassák meg a kommunizmus és a fasizmus viszonyáról vallott nézeteiket. A négy-négy levélből álló dialógus 1997-ben jelent meg olasz, majd francia nyelven, németül 1998-ban, magyarul pedig 2000-ben a Világosság hasábjain.

Miután a szöveg részletes bemutatását Pritz Pál már elvégezte,⁶ írásomban inkább arra teszek kísérletet, hogy a levelezés, illetve az annak alapját képező történészvita körülményeit vegyem szemügyre. Magyarországi szemszögből ez azért is tűnhet érdekes kérdésnek napjainkban, mert a 2012. január 1-jén hatályba lépő új Alaptörvény preambulumba foglalt nemzeti hitvallás egyik mondata kapcsán elindult polémia bizonyos mozzanatai érdekes párhuzamot mutatnak a német történészvitával.

„Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodiktól, az első szabadon választott népképviselő megalakulásától számítjuk.”⁷ Az Alaptörvényből idézett mondat kapcsán negyvenkét, többségében balliberális értelmiségi tett közzé nyílt levelet az Élet és Irodalomban „a történettudomány védelmében”,⁸ illetve bontakozott ki vita máshol is arról, hogy egy ilyen állítás mennyiben tekinthető tudományos kérdésekbe történő politikai beavatkozásnak. Nos, a német történészvita egyik központi elemét éppen az képezte, hogy Nolte – és más konzervatívnak tartott történészek – vitatott kijelentéseit a baloldali értelmiség mindenáron az akkori kereszténydemokrata kurzus által szervezett, összehangolt történelempolitikai offenzíva részeként próbálta meg értelmezni.

Történészvita és baloldali összeesküvés-elmélet

„Minden olvasó számára világosan látszik majd, hogy levélváltásunk során Furet álláspontjában a nézeteim egy részével való egyetértés, illetve a más meglátásaimmal szembeni elutasítás szorosan egymás mellett állnak. [...] Azt azonban senki nem vonhatja kétségbe, hogy ez a levélváltás, jóllehet előéletét tekintve két nagyon különböző történész között jött létre, mégis végig megmaradt a józan érvelés és a kölcsönös megbecsülés keretei között, amire sajnos a németországi történészvita során nem volt példa” – fogalmaz Nolte a levelezés német kiadásának előszavában.⁹ Ugyanezt a körülményt

⁵ Fasizmus és bolsevizmus. François Furet és Ernst Nolte levélváltása, I., ford. Gyükeri Mercédesz – Ádám Péter, Világosság 2000/3., 13. (A II. rész: Világosság 2000/4., 29–52.)

⁶ PRITZ Pál: François Furet és Ernst Nolte levélváltásához, Világosság 2000/6–7., 93–99.

⁷ Magyarország Alaptörvénye, Nemzeti hitvallás, Magyar Közlöny 2011/43., 10657.

⁸ Nyílt levél a történettudomány védelmében, Élet és Irodalom 2011. április 1.

⁹ François FURET – Ernst NOLTE: „Feindliche Nähe”. *Kommunismus und Faschismus im 20. Jahrhundert*, Herbig, München, 1999, 9.

emeli ki Pritz Pál is a magyar fordítást bemutató szövegében.¹⁰ E megjegyzések jelentősége akkor válik érthetővé, ha számba vesszük, milyen hangnemben és milyen előfeltételezések mellett zajlott a levelezés apropóját adó német történešzvíta.

Bár a történešzvítit konkrétan egy Nolte által a Frankfurter Allgemeine Zeitungban (FAZ) 1986. június 6-án publikált cikk indította el,¹¹ a baloldali kritikák a történešz korábbi munkásságára is vonatkoztak. Az 1963-ban megjelent *Der Faschismus in seiner Epoche*¹² című munkájában Nolte a kommunizmust és a fasizmust a liberális demokrácia ellentmondásaira adott válasz két formájaként értékelte, amelyek egymással rivalizálva, egymást kiegészítve határozták meg a 20. századot. Nolte szerint azért, hogy Lenin győzelme megelőzi Mussoliniét és Hitlerét, a kommunista mozgalom megszabta az utána következő keretfeltételeit is.¹³ Ahogy Furet is rámutat, Nolte a szélsőséges mozgalmak közötti időrendi-oksági kapcsolatról szóló elméletét később tovább mélyítette, legkiforrottabb formájában pedig a *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945* című könyvében fejtette ki.¹⁴

A történešzvítit kiváltó, már említett 1986-os újságcikkben azonban Nolte radikálizálta álláspontját. A *Vergangenheit, die nicht vergehen will* (*A múlt, amely nem akar elmúlni*) című szöveget eredetileg a Römerberggespräche elnevezésű frankfurti értelmiségi vitafórumon kívánta előadni, de a rendezők nem sokkal az esemény kezdete előtt közölték Noltéval: a témával kapcsolatban az övé helyett a balliberális beállítottságúnak számító Wolfgang Mommsen referátumára számítanak. Nolte a lépést cenzúrázasként értékelte, és az FAZ-ben megjelenő cikknek az *Eine Rede, die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte* (*Egy beszéd, amelyet megírtak, de elő nem adhattak*) alcímet adta.

A nemzetiszocialista korszak „elmúlni nem akaró múltját” Nolte valami egészen rendkívüli jelenségként értelmezi, amely más történeti múltakkal ellentétben az idő előrehaladtával sem veszít „szorongató” aktualitásából. Éppen ezért felteszi a kérdést, hogy ez „elmúlni-nem-akarás” nem áll-e valakik érdekében. Ezek a valakik lehetnek akár „az apák” ellen lázadó fiúk nemzedékének tagjai, vagy a nemzetiszocialista bűntettek áldozatai, illetve azok leszármazottai, akik esetleg így akarják tartóssá tenni megkülönböztetett helyzetüket. Nolte szerint „a nemzetiszocializmusról szóló szakirodalom feltűnő hiányossága, hogy vagy nem tudja, vagy nem akar tudomást venni arról, hogy a gázkamrák használatának technikai eljárásától eltekintve, a nemzetiszocialisták tetteihez hasonlókról már a húszas évek elején terjedelmes leírások álltak rendelkezésre: tömeges deportálások és kivégzések, kínzások, haláltáborok, teljes embercsoportok kiirtása objektív kritériumok alapján [...]” Mindezek alapján teszi fel a kérdést: „A nemzetiszocialisták és Hitler vajon nem azért vittek véghez »ázsiai« rémtetteket, mert attól féltek, hogy saját maguk válhatnak egy hasonló »ázsiai« rém-

¹⁰ PRITZ: *I. m.*, 93.

¹¹ Ernst NOLTE: *Vergangenheit, die nicht vergehen will*, FAZ 1986. június 6.

¹² Magyarul: Ernst NOLTE: *A fasizmus korszaka, XX. Század Intézet*, Budapest, 2003.

¹³ *Uo.*, 55.

¹⁴ Ernst NOLTE: *Der Europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*, Frankfurt am Main – Berlin, 1987 és azóta több kiadásban is.

tett¹⁵ áldozataivá? Nem előzte-e meg időben a Gulag Auschwitzot? Nem volt-e a bolsevikok »osztálygyilkossága« (*Klassenmord*) a nemzetiszocialisták faji alapú gyilkosságainak (*Rassenmord*) logikus és ténybeli előzménye?” Nolte tévesnek nevezte azt a megközelítést, amely „csak a tömeggyilkosság egyik fajtájára (vagyis a nemzetiszocialisták által elkövetettre) tekint, miközben a mások által végrehajtottól nem vesz tudomást, jöllehet a kettő között oksági kapcsolat (*kausaler Nexus*) valószínűsíthető. A német nemzetiszocializmus által elkövetett bűnök egyedülállóságának folyamatos sulykolása mellett Noltét a német nép kollektív bűnösségéről kialakított közkeletű nézetek is zavarták. Éppen ezért írásában a „kollektivista gondolkodás zsarnokságának” megszüntetését sürgeti: „A »németek bűnösségéről« szóló beszédmód kapcsán könnyen megfélemedeznek arról, hogy a »zsidók bűnösségéről« szóló állítások a náci fő érvei közé tartoztak.”¹⁶

A történezművitáként kiemelkedő kirobbanását Jürgen Habermas baloldali társadalomfilozófus 1986. július 11-én megjelent válaszirása idézte elő, amelyben a „német történettudományban felbukkanó apologetikus tendenciákat” kritizálta.¹⁷ Habermas azonban a kérdést korántsem a német történettudomány keretein belül kívánta kezelni, hanem azonnal kultúrpolitikai dimenziót kölcsönzött neki, és ennek megfelelő hangnemben fújt riadót a nemzetiszocialista múlt megítélésének „revíziójára” törekvő történészekkel szemben. Meglátása szerint Nolte vitatott írása valójában csak újabb hozzájárulás a politikai jobboldal (értsd: a kereszténydemokraták) „ideológiatervezőinek” azon fáradozásaihoz, amelyek a történelem újírásával kívánják feléleszteni a nyolcvanas évekre megszelídült antikommunizmust, és ennek segítségével próbálnak meg új „nemzeti konszenzust” teremteni.¹⁸ Habermas Nolte mellett három másik történészt sorolt még a „revizionista”, „identitásképző” konzervatív szakemberek táborába: Klaus Hildebrandot, Andreas Hillgrubert és Michael Stürmert. Nolte és a többi megnevezett szakember legutóbbi írásai, illetve a berlini történeti múzeum (Historisches Museum) felállításáról szóló tervek alapján Habermas igazoltnak látta gyanúját, hogy a bonni kormányzat a konzervatív történészekkel karöltve egy egységesített történelemképet készül a német népre „oktrojálni”. Ennek pedig – a baloldali filozófus szerint – legfőbb célja nem a feltárás, hanem egy újfajta, konszenzuson alapuló nemzeti identitás létrehozása. Ez a „német nemzeti színezetű NATO-

¹⁵ Az ázsiai rémtettektől való félelmek kapcsán Nolte Hitler egy 1943-as megjegyzését idézi, amely arról szól, hogy a Sztálingrádnál fogságba esett német tisztek mindent aláírnak majd, ha szembesülnek a „patkánykalitkával”. Nolte értelmezése szerint a „patkánykalitka” kifejezés alatt Hitler nem a szovjet NKVD Lubjanka téri főhadiszállását értette, hanem arra a vallatási módszerre utalt, amelyről George Orwell *1984* című regényében is olvashatunk, és amely az orosz polgárháborúról szóló, antibolsevista irodalomban több helyen szerepel a vörösök által elkövetett rémtettek leírásakor. Ennek lényege, hogy a fogoly arcára kiéheztetett patkányokkal teli kalitkát erősítenek, és azzal fenyegetik, hogy kinyitják az állatokat féken tartó rácsot.

¹⁶ Az FAZ-ben megjelent újságcikk szövege elérhető a Die Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland honlapján: www.hdg.de/lemo/html/dokumente/NeueHerausforderungen_redeNolte1986/index.html.

¹⁷ Jürgen HABERMAS: *Eine Art Schadensabwicklung*, Die Zeit 1986. július 11. (www.zeit.de/1986/29/eine-art-schadensabwicklung).

¹⁸ Vö. Peter BOROWSKY: *Der Historikerstreit = ÜÖ.: Schlaglichter historischer Forschung*, Hamburg UP, Hamburg, 2005, 66–67.

filozófia” rendkívül veszélyes, és zsákutcát jelent a II. világháború utáni német identitáskeresés szempontjából. A német történelempép konzervatív fordulatával riogató Habermas számára az új nemzeti konszenzus egyetlen formája az úgynevezett alkotmányos patriotizmus (*Verfassungspatriotismus*) lehetett volna. Ez a hagyományos közösségkonstituáló viszonyítási pontok, mint a nyelv, a kultúra vagy a történelem helyett a demokratikus jogok absztrakt értékeit tenné meg a német összetartozás-tudat egyedüli alapjává. „Az alkotmányos patriotizmus az egyetlen, amely nem távolít el minket a Nyugattól”.¹⁹

A történészvita valószínűleg nem tartotta volna hónapokig bővületében a német közvéleményt, ha nem azon alapvető kérdés húzódott volna meg a nemzetiszocialista múlt értelmezéséről szóló diszkusszió mögött, hogy mindebből mi következik a Német Szövetségi Köztársaság politikai identitása számára. A vitát megelőző évek hangulata jól mutatja, hogy a politikai vonatkozások messze túlmutattak a szaktudományos kereteken. Nem kis részben azért, mert egyes vezető baloldali gondolkodók (így Habermas is) mindenáron a konzervatívnak tartott történészek és a politika összehangolt, előre megtervezett akcióorozataként igyekeztek feltüntetni a nemzetiszocialista múlt újraértelmezését. Habermas és a szociáldemokrata párthoz (SPD) közel álló más értelmiségiek is egyfajta fenyegetésként élték meg a kereszténydemokraták 1982-es kormányra kerülését, illetve a megelőző években Margaret Thatcher és Ronald Reagan hatalomra jutásával a Nagy-Britanniában és az USA-ban is tapasztalható „jobbratolódást”.²⁰ Ráadásul a nemzetközi kapcsolatok terén is olyan jelképes gesztusokra került sor, amelyek a baloldal szemében a nemzetiszocialista – és általában a német militarista – múlttal való folyamatos, éber szembenézést tompíthatják. Az egyik ilyen lépés Reagan és Helmut Kohl 1985-ös közös látogatása volt a bitburgi katonai temetőben, ahol Waffen SS-tagok sírjai is megtalálhatók, a másik pedig Kohl és François Mitterrand közös megemlékezése verduni csata helyszínén. Nem sokkal Nolte cikkének megjelenése előtt, 1986 májusában pedig Richard Burt, az USA bonni nagykövete tartott előadást egy nürnbergi szimpóziumon a következő címmel: *Túl a nulladik órán, avagy új állampolgári kultúra megteremtése a háború utáni Németországban*.²¹ Burt ebben a németek részéről több önbizalmat és nagyobb nemzeti büszkeséget sürgetett. Mindezek fényében a baloldal annak veszélyét vizionálta, hogy a múlttal való békülés gesztusai nyomán a II. világháború és a németek benne játszott szerepe el fogja veszíteni egyedülálló történeti státusát, és a Harmadik Birodalmat majd egy tragikus, de a bolsevik fenyegetés fényében valamelyest érthető kisiklásnak fogják tekinteni.²²

A történészvita lefolyásának részletes ismertetése szétfeszítené e dolgozat kereteit, ezért inkább a Habermas részéről Noltét mint a jobboldali történészek „összeesküvésének” vezetőjét ért bírálatra igyekszünk összpontosítani.

¹⁹ HABERMAS: *Eine Art Schadensabwicklung*.

²⁰ Lásd Steffen KAILITZ: *Die politische Deutungskultur der Bundesrepublik Deutschland im Spiegel des „Historikerstreits“* = UÖ.: *Die Gegenwart der Vergangenheit*, Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2008, 17–18.

²¹ Lásd BOROWSKY: *Der Historikerstreit*, 77.

²² Uo., 78.

Ami magát a Habermas szerint eltervezett és összehangolt jobboldali ideológiai offenzívát illeti, létezése bizonyíthatatlan. Kétségtelen, hogy elsősorban jobboldali politikusok részéről egyre többször hangzott el a nyolcvanas évek elejétől fogva a nemzetiszocialista múlthoz való viszony valamilyen módon történő normalizálásának igénye. Franz Josef Strauss keresztényszocialista bajor miniszterelnök például „a Hitler árnyékából történő kilépést” és a „normális nemzettudathoz” való visszatérést sürgette. Habermas fellépésének hatására azonban a korábbinál jobban összezártak a konzervatívoknak mondott szakemberek.²³ Nolte vezető szerepe azonban ebben a jobboldali „ideológiatervezésben” már csak azért is nehezen belátható, mert az FAZ-ben megjelent cikke valójában azt a gondolatmenetet viszi tovább, amely alapvonásaiban már az 1963-ban megjelent *A fasizmus korszakában* is megtalálható.

Habermas a szerinte a németek számára egyedül vállalható „nemzettudatként” felmutatott alkotmányos patriotizmus fogalmát tévesen használja. Megalkotója, a német politikatudomány egy alapítójának tartott Dolf Sternberger az alkotmányos patriotizmust egyáltalán nem a nemzeti tudat helyettesítőjének szánta: „Inkább arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy a patriotizmust az európai hagyományban mindig is valami lényegi kapocs kötötte össze az állami alkotmánnyal, vagyis hogy a patriotizmus eredetét és lényegét tekintve alkotmányos patriotizmus – és természetesen Németországban is azzá válhat ismét.”²⁴ Habermas kritikussai azt vetették a filozófus szemére, hogy a történészvita hevében nem vette észre (vagy nem akarta észrevenni): a nemzeti tudat nélkülözhetetlen előfeltétele a közös jogrendnek, vagyis a közös alkotmányos berendezkedésnek is. Felvetésével ráadásul „harc fogalom” (*Kampfbegriff*) alakította az alkotmányos patriotizmust, mintegy a hagyományos nemzeti gondolat baloldali-multikulturális ellenpólusaként, ami távol áll Sternberger eredeti szándékától.

Habermas fogalomhasználattal kapcsolatos lényegi csúsztatása nem rítt ki a történészvita általános hangulatából: a filozófus partnereivel szembeni magatartását utólag éles bírálatok érték. Imanuel Geiss brémai történész már 1988-ban megjelent esszéjében²⁵ rámutatott, hogy Habermas a tudományos vita szabályaira fittyet hányva, az általa „inkriminált” Hillgruber, Stürmer és Hildebrand állításait szöveggörnyezetükből kiragadva, manipulatív módon idézte.

Miközben a történészek egy része, így Nolte és Thomas Nipperdey tudományos síkon próbálták kezelni a kérdést, mások inkább a világnézeti-ideológiai vetületet igyekeztek kiemelni.²⁶ Így például Habermas vitaindító cikke is egy világnézeti felütés a „neokonzervatívokkal” szemben, miközben a jobboldali táborba tartozó Klaus Hil-

²³ Uo., 76.

²⁴ DOLF STERNBERGER: *Anmerkungen beim Colloquium über „Patriotismus“ in Heidelberg am 6. November 1987* (Schriften X., 32). Idézi Thomas SCHÖLDERLE: *Verfassungspatriotismus und politische Bildung*, Gesellschaft Wirtschaft Politik 2010/3., 340.

²⁵ Imanuel GEISS: *Die Habermas-Kontroverse. Ein deutscher Streit*, Siedler, Berlin, 1988.

²⁶ Vö. KAILITZ: *I. m.*, 19.

debrand a „felvilágosodás helytartóiként”²⁷ emlegeti baloldali vitapartnerreit. A személyeskedő hangvétel pedig szintén jellemző volt, különösen a Nolte ellen irányuló baloldali kritikákra: a történész téziseinek értékelése sokszor összekeveredett (feltételezett) politikai meggyőződésének latolgatásával.²⁸

A vita jelentőségét néhány évvel később nem egy újabb „revizionista” kísérlet, hanem maga a felgyorsult történelem relativizálta. Az újraegyesítés, az országot évtizedeken át mesterségesen kettéválasztó vonal sokak számára váratlan eltűnése következtében a német nemzettudat speciálisan nyugatnémet diskurzusa, illetve az ezzel kapcsolatos aggályok teljesen meghaladták. Habermas sokat hangoztatott félelme azzal kapcsolatban, hogy a jobboldali „kormányzati történészek” munkája nyomán veszíthet intenzitásából a nemzetiszocialista múlt feldolgozása, szintén megalapozatlannak bizonyult. Az 1933 és 1945 között elkövetett bűnök a 2000-es években szembeötlően jelen vannak a német történeti tudatban, mint voltak 1986-ban.²⁹

„Revizionisták” a saját hazájukban

Ami alapvetően megkülönbözteti Furet Noltéval folytatott diszkusszióját a történészvita jellegétől, az éppen a személyes és a tárgyi szempontok szétválasztására való következetes törekvés. A négyszeri levélváltás során ennek köszönhetően igen világosan kikristályosodik, hogy pontosan Nolte melyik állításai kapcsán nem hidalhatóak át a nézetkülönbségek.³⁰ E nézetkülönbségek három lényegi pontban ragadhatók meg.

²⁷ A felvilágosodás alapértékeihez való viszonyulás kérdése, illetve a francia forradalom, a jakobinus terror és a 20. századi totalitárius rendszerek közötti kontinuitás toposza nagymértékben foglalkoztatta a háború utáni német történetírást. Hermann Rauschning például, aki a nemzetiszocialistákkal 1934-ben történt szakítása után fasizmuskutatóként több könyvet is publikált, Hitlert Rousseau kezdeményezésnek szélsőséges követőjeként jellemezte, a fasiszta forradalmat pedig a francia forradalom folytatásának tekintette. (Lásd NOLTE: *A fasiszmus korszaka*, 48–49.) A baloldali gondolkodók szemében azonban az ilyen jellegű levezetések a felvilágosodás értékei ellen intézett burkolt támadásnak számítottak, és mint ilyenek, a német szellemtörténet veszélyes örökségének hordozói. A történészvita előtt közel harminc évvel, 1960-ban Habermas magát a Furet laudációját tartó Kosellecket vette célba egy ilyen jellegű kritikával (Jürgen HABERMAS: *Zur Kritik an der Geschichtsphilosophie*, Merkur XIV/5., 468–477). Koselleck *Kritik und Krise* című doktori értekezése szerint a felvilágosodás és a francia forradalom, illetve a forradalmi terror idején kialakult, történelemfilozófiával megalapozott utópisztikus gondolkodás és a 20. századi totalitárius rendszerek létrejötté között egyértelmű kapcsolat fedezhető fel (Reinhard KOSELLECK: *Kritik und Krise*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1976, 9). Ez az – egyébként nem kis részben Carl Schmitt által inspirált, de a schmitti kategóriákat önállóan és Schmittétől eltérő intenciók mellett hasznosító – disszertáció Habermas szerint nem más, mint Schmitt felvilágosodás-ellenes ideológiájának tolmácsolása egyik tanítványán keresztül. A *Kritik und Kriséről* szóló vitában Habermas szemére vetették, hogy szándékosan értelmelte félre a művet. Érdekesség, hogy Furet kései műveiben, vagyis az *Egy illúzió múltja és A forradalomról* címmel (Európa, Budapest, 2006) megjelent tanulmánygyűjtemények írásaiban Koselleckéhez hasonló megfontolások fedezhetők fel.

²⁸ KAILITZ: *I. m.*, 20.

²⁹ Lásd Sven Felix KELLERHOFF: *Eine Art Schadensentwicklung*, Die Welt 2006. július 11. (www.welt.de/print-welt/article228579/Eine_Art_Schadensentwicklung.html).

³⁰ Ennek kapcsán nem tűnik valószínűnek, hogy lényegi változás következett volna be abban az esetben, ha a diszkussziót nem akasztja meg idő előtt Furet 1997-ben bekövetkezett tragikus teniszbalesete.

Furet először is elismeri, hogy Nolte által alkalmazott „genealógiai” megközelítés közelebb visz a fasizmus jelenségének megértéséhez, mint a II. világháború után, nem kis részben a Nyugat és Szovjetunió szembenállása által támasztott ideológiai igény szülte strukturális totalitarizmuselméletek.³¹ Ez Furet szerint azért fontos, mert így válik csak igazán láthatóvá a kommunizmus és a fasizmus keletkezését életre hívó igény, vagyis a liberális demokrácia „heveny válsága” miatti elégedetlenség. A francia történész ezen felül még abban is osztja többé-kevésbé vitapartnere véleményét, hogy a fasizmus reakcióként való értelmezése korántsem új keletű, hanem valójában már a marxista hagyományban is megtalálható toposz. Furet szerint az európai baloldaltól kiváltott ellenséges reakciókra akár részben magyarázatot is adhat ez a tény, vagyis az, hogy Nolte elmélete a fasizmus reaktív jellegéről szembeötlő hasonlóságot mutat a korai marxista felfogással. A dolog fonáksága éppen az, hogy Nolte esetében e felfogást a fasizmus, főleg pedig a nemzetiszocializmus mentegetésére tett kísérletként fogják fel ellenfelei.

Furet azonban nem fogadja el Noltétól a kronológia oksági jelentőségét, csupán a fasizmus és a bolsevizmus közötti kölcsönös függés hangsúlyozásának fontosságát ismeri el. Ugyanakkor a fasizmusnak és a nemzetiszocializmusnak „endogén”, a kommunizmus hatásaitól független gyökereket tulajdonít az európai kultúrán belül. Ez egyfelől azt jelenti, hogy például Németországban már az 1917-es oroszországi forradalom előtt is nagy mennyiségű „modernségellenes” indulat gyülemlett fel. Ezt egyébként Nolte sem tagadja, hiszen harmadik levelében külön hangsúlyozza az 1914 előtti, irracionális, a szocializmussal és a kapitalizmussal szemben egyaránt ellenséges ellenforradalmi gondolkodás jelenlétét.³² A német történész ugyanakkor továbbra is kitart a reaktív jelleg fontosságának hangsúlyozása mellett, mivel szerinte a fasizmus és a nemzetiszocializmus kimutathatóan önálló szellemi gyökerei ellenére is a helyzet akkor fordult „igazán komolyra”, amikor Hitler szembesült a „véres orosz diktatúrával” és a „nemzeti értelmiség megsemmisítésével”.³³ Furet szerint viszont Nolte ezzel túlhangsúlyozza a fasizmus reaktív jellegét, és figyelmen kívül hagyja, hogy miközben a 19. század végi francia ellenforradalmi hagyományban még jelen van az abszolút monarchia modellje, Hitler és Mussolini esetében hiányzik a múlthoz való ilyen jellegű kötődés.³⁴ Furet szerint a fasizmus történelmi újdonsága éppen abban rejlik, hogy sikerült kimozdítania a jobboldalt az ellenforradalmi sémák „zsákutcájából”. A fasizmus ezzel a forradalmi szenvedélyt gyakorlatilag az 1789-es elvek radikális kritikájának szolgálatába állítja. Furet meglátása szerint a fasizmus a korábban csak a forradalmi eszmék által megszólított néptömegekre is képes vonzerőt gyakorolni, mivel a jövő eszméjét ígéri, és ez teljességgel hiányzott a 19. század ellenforradalmi ideológiájából.³⁵

³¹ *Fasizmus és bolsevizmus*, I., 16, 22.

³² *Uo.*, II., 30–31.

³³ *Uo.*, I., 19.

³⁴ *Uo.*, II., 50.

³⁵ *Uo.*, II., 39.

A második lényegi vitapont: Furet nem fogadja el Nolte azon feltevését, amely szerint a zsidóság elpusztításának hitleri célkitűzése mögött valamiféle „racionális mag” fedezhető fel, merthogy a bolsevik terrort irányítói között feltűnően magas volt a zsidó származású funkcionáriusok aránya. Nolte szerint ahelyett, hogy a holokauszt bűnét az „abszolút rossz” teljesen érthetetlen eredményeként tüntetnék fel, közelebb vihet az események megértéséhez az „intencionalitás” szerinti értelmezés. A zsidók elpusztításának tervét csak úgy lehetett véghezvinni, hogy egy fanatikus antiszemita, vagyis Hitler lett a nagyhatalmú állami gépezet abszolút ura. A Hitler és követői által végrehajtott népirtás mögött meghúzódó indíték, vagyis az a megfigyelés, hogy a kommunista mozgalmakban a zsidó származású nők és férfiak felülreprezentáltak, Nolte szerint olyan racionális megállapításnak tekinthető, amely „félelmetes és irracionális” végeredményhez vezetett.³⁶ Nolte e ponton igyekszik egyértelműsíteni ugyanakkor, hogy nem áll szándékában „kisebbíteni a zsidók ellen elkövetett genocídium bűneit” azzal, hogy a népirtás okát nem a „bűnösök hazájában”, hanem egy másik országban kereste.³⁷ Furet szerint viszont a nemzetiszocializmus által szított antiszemitizmushoz, illetve a nemzeti érzelmek abszolutizálásához Hitlernek nem volt szüksége mondjuk a kulákok likvidálásának Szovjetunió-beli precedensére: a bolsevizmus és a fasizmus (illetve nemzetiszocializmus) bűneinek sajátosságát sajátos szenvedélyeikkel kell magyarázni. Németország esetében ezt Furet olyan „sajátos átokként” jellemzi, ami a 20. század egyik legrejtélyesebb jelensége.³⁸

Végezetül Furet két szempontot is megjelöl annak alátámasztására, hogy miben tekintti egyedülállónak a zsidók elpusztítására irányuló nemzetiszocialista törekvést más hasonló tömeggyilkosságokkal szemben. Az egyik az, hogy a nemzetiszocialista ideológia minden konkrét politikai vagy hatalmi harctól függetlenül pusztán azért ítélte halálra embereket, mert zsidónak születtek. A másik pedig, hogy a zsidók elpusztításának célkitűzésével a náci valójában az európai civilizáció szétrombolását határozta el, ráadásul az egyik legfejlettebb európai nép kezébe adva a fegyvert.³⁹ Ugyanakkor Nolténak igazat adva elutasítja a kortárs történészek determinista és szociologizáló felfogását, amely az egyes aktorok szerepét kisebbítve a német történelmi előzmények és az 1933 után bekövetkezett tragédia között kényszerítő erejű kapcsolatot látnak. Furet Hitler személyiségének szerepét Noltéhoz hasonlóan döntő fontosságúnak tartja, és az események véletlenszerű vagy akár jelentéktelennek tűnő okait is lényeges tényezőként említi.⁴⁰

Mindezen érvelések közepett azonban Furet egyszer sem engedi meg magának a luxust, hogy kétségbe vonja Nolte őszinte szándékát a 20. század tragédiájának érthe-

³⁶ *Uo.*, II., 30.

³⁷ *Uo.*, II., 31.

³⁸ *Uo.*, I., 25.

³⁹ *Uo.*, II., 41.

⁴⁰ *Uo.*, II., 39. A történelmi determinizmus elutasítását egyébként Furet saját szakterülete, a francia forradalom vizsgálata terén is következetesen vállalta. Elutasította a forradalom azon marxista inspirációjú teológikus szemléletét, amely az események belső dinamikájából kényszerítő törvényszerűséggel próbálta meg levezetni az 1789-es események után kialakuló jakobinus terrort. Furet a folyamatot inkább „megcsúszásként” (*dérápage*) értelmezte, különböző politikai és társadalmi „mutációk” eredőjeként.

többé tételére. Harmadik levelében utal rá, hogy Nolte az övétől alapvetően eltérő egzisztenciális légkörben kénytelen kérdéseit megfogalmazni, ami érthetővé teszi, hogy „szenvedélyesen” igyekszik megkülönböztetni azt, ami náci, attól, ami német.⁴¹ Kettejük „hátországának” összehasonlítása kapcsán Furet kiemeli, hogy a fasizmus (és nemzetiszocializmus) „historizálására” tett kísérletekkel szembeni intolerancia nemcsak Németországtól, de Franciaországtól, pontosabban a francia sajtótól sem idegen.⁴² Ennek ellenére a Noltéval szembeni „baloldali boszorkányüldözéshez” hasonlóra Franciaországban nem volt példa, még az *Egy illúzió múltjával* kapcsolatban sem. Amely ugyan kapott bírálatot a baloldaltól, de lejárásával nem próbálkoztak.

Pedig a baloldali történészek szótárában általában pejoratív értelemben használt „revizionista” jelzőt maga Furet is kiérdemelte, mégpedig kétszeresen is. A kommunista párthoz 1949-ben lelkesedéstől hajtva csatlakozó fiatal tudós saját bevallása szerint az 1956-os magyar forradalom szovjet leverésének hatására kezdett el távolodni a baloldaltól, és vált később, immár érett történészként a „marxizmusból kivezető értelmiségi exodus” franciaországi vezéralakjává.⁴³ Furet életművében ugyanakkor a kommunista „kalanddal” való végső számvetést jelentő *Egy illúzió múltja* nem tartozott közvetlenül a szűkebb értelemben vett szakterülethez, a francia forradalom történetéhez, sokkal inkább tekinthető életrajzi indíttatású megnyilvánulásnak.

Ami azonban a szűkebb értelemben vett szakterületét illeti, Furet ott is „revizionistának” számított. Eltávolodott a Sorbonne marxista történészeinek szemléletétől, akik a forradalmi terrorhoz vezető eseményekben az áldozatokat is igazoló, feltartóztathatatlan társadalmi haladást ünnepezték. Furet és a „revizionisták” ezzel szemben egy sajátos ideológiai-politikai helyzet eredményeként tekintettek a folyamatra, nem a nemesség és a polgárság közötti ellentét szükségszerű folyamánnyaként. Ezzel azonban a francia forradalom emléke alkalmatlanná vált arra, hogy valamely későbbi forradalom vagy diktatúra igazolásához hivatkozási alapul szolgáljon.⁴⁴ Revizionizmusáért Furet azonban csupán annyival fizetett, hogy François Mitterand szocialista elnök, talán valami régi baloldali reflexről vezérelve nem őt, „a forradalom történetírásának királyát”, hanem marxista ellenfeleit bízta meg az 1989-es bicentenáriumi kongresszus megszervezésével. Ez azonban mit sem változtatott a tényen, hogy a revizionista felfogás dominánssá vált a nyolcvanas évek végére Franciaországban, miközben Furet levelezőpartnere elszigetelődött tudósnak számít sok német történész szemében.

⁴¹ *Uo.*

⁴² *Uo.*, II., 49.

⁴³ Marvin R. COX: *François Furet = French Historians 1900–2000*, szerk. Philip Daileader – Philip Wahlen, Wiley–Blackwell, Malden (Mass.) – Oxford, 2010, 273.

⁴⁴ Lásd HAHNER Péter: *A forradalom bicentenáriuma*, Beszélő 1999. október (<http://beszelo.c3.hu/99/10/17hahn.htm#jegyzetek>).

⁴⁵ COX: *I. m.*, 277.